

HRVATSKO-SLAVENSKI LEKSIKOGRAFSKI DODIRI¹

Uvod

Leksikografski dodiri dvaju jezika ne mogu se promatrati samo kroz rječničku produkciju jer oni imaju puno veće značenje, oni pokazuju odnose dviju kultura u povijesti. Hrvatsko-slavenske leksikografske dodire moguće je promatrati na najmanje pet razina:

- a) slavenske posuđenice i prevedenice u hrvatskim rječnicima
- b) slavenski rječnici kao uzori i predlošci hrvatskim leksikografima
- c) slavenski jezici u hrvatskoj leksikografiji
- d) hrvatski jezik u slavenskoj leksikografiji
- e) jezikoslovna literatura o hrvatsko-slavenskim leksikografskim dodirima.

S obzirom na opsežnost teme u ovom ćemo se radu ograničiti na prvu i treću točku, ostale ćemo samo usputno dotaknuti. Rad ne teži iscrpnosti koju je nemoguće postići u zadanom opsegu jer bi svaki jezik, pa i svaki leksikograf zaslužio posebnu raspravu. U oba slučaja ići ćemo kronološkim slijedom izdvajajući najreprezentativnije primjere slavensko-hrvatskih leksikografskih dodira. Neke je utjecaje hrvatsko jezikoslovlje dosad dobro istražilo, npr. bohemizme/slovakizme u rječnicima Bogoslava Šuleka, dok drugi još čekaju svoje istraživače.

Slavenske posuđenice u hrvatskim rječnicima

Prvi leksikografski susret hrvatskoga i nekoga slavenskoga jezika vjerojatno se dogodio u *Radonovoj bibliji* (latinski rukopis iz VIII–IX. st.). Hrvatske i češke glose u tom rukopisu potječu iz XI/XII. st., a pretpostavlja se da su napisane u Zagrebu za vrijeme biskupa Duha, koji je bio, čini se, glagoljaš i Čeh po porijeklu (Katičić 1994: 114–115). Glosâ, pa i slavenskih, ima u hrvatskim srednjovjekovnim kodeksima, ali je prvi nesamostalni dvojezični rječnik s hrvatskim i nekim slavenskim jezikom iz 16. stoljeća. Naime, 1584. godine Juraj Dalmatin prijevodu *Biblije* dodao je *Registar* sa 756 natuknica koje su prevedene na dva slovenska dijalekta (kranjski i koruski) i na tri hrvatska (kajkavski, čakavski i štokavski). Do 19. st. na leksikografskom planu više nije bilo veza između slovenskoga i hrvatskoga, smatra Jurančić (1982). Budući da je u rukopisu ostalo dosta hrvatskih rječnika, ne može se ta tvrdnja uzeti bez rezerve jer su postojale brojne osobne veze hrvatskih i slovenskih pisaca i prije 19. st., npr. Pavle Vitezović ostavio je neobjavljen *Lexicon latino-illyricum*, a naveliko je surađivao sa slovenskim učenjakom 17. st. Ivanom Vajkardom Valvazorom boraveći kod njega u njegovu dvorcu. Kako je Vitezovićeva književnojezična koncepcija bila hibridna, nije isključeno da u svom rječniku ima i slovenskih riječi.

¹ Ruska je inačica ovoga članka pod naslovom Хорватско-славянские лексикографические контакты izišla u Varšavi u časopisu *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, 42 (2007): 225–245.

Od slavenskih je jezika češki ostavio najdublji trag u hrvatskome iz više razloga. Češki je jezik već u humanizmu bio prilično standardiziran, mnogo prije nego ostali slavenski jezici, pa je utjecao ne samo na hrvatski nego i na ostale slavenske jezike.² Jaka kulturna veza postoji još u 14. st. kada hrvatski benediktinci glagoljaši na poziv Karla IV. dolaze u Prag i ostaju sedamdesetak godina u samostanu "Na Slovanech" (kasnije Emauskom). Njihovo će djelovanje ostaviti trag s jedne strane u češkoj leksikografiji s kraja 14. st., a s druge strane utjecaj se češkoga leksika i sintakse nazire u hrvatskim prijevodima srednjovjekovnih tekstova sačuvanih u prijepisima iz 15. st. (Hercigonja 1994). Česi i Hrvati su bili dugo u jednoj državi, Habsburškoj Monarhiji, Hrvati su se često školovali upravo u Češkoj, pa je i razumljivo što je u hrvatskome dosta bohemizama. Češkim jezičnim elementima u hrvatskom³ književnom jeziku opširnije se bavio Jonke (1954, 1965, 1971). Njegova su istraživanja pokazala da je prvi veći utjecaj češkoga jezika na hrvatski književni jezik zabilježen već u 16. st. u djelu *Suma nauka kristijanskoga* (Rim 1583) Šime Budinića. U skladu s protureformacijskim programom stvaranja jednoga slavenskoga književnoga jezika na Balkanu Budinić piše svoje djelo hrvatskim jezikom, zapravo čakavskim, s primjesama crkvenoslavenskoga, češkoga i poljskoga jezika. Tako se u njegovu djelu nalazi nešto više čeških, a manje poljskih riječi, koje nisu imale funkciju popunjavanja leksičkih praznina u hrvatskom jeziku, nego su se navodile kao sinonimi hrvatskim riječima, npr.: Mili *pane*, Gospodi Bože moj, Ovako je rekao i *mluvio* jest.

Čeh Matouš Benešovský Filonomus u svojoj etimološkoj studiji *Knížka slov českých vyložených* (1587), koja je zapravo poredbeni slavenski rječnik, ima i hrvatske riječi (npr. *vruće po hrvatsku – horko*). U prvom slovenskom rječniku *Dictionarium quattuor linguarum* (1592) Nijemca Jeronima Megisera nalaze se manji hrvatski leksički prinosi s odrednicom *croatice*, npr. *ancker = ankora*, cr. *sidro*. U njegovu velikom leksikografskom djelu *Thesarus polyglotus* hrvatske su se riječi našle uz ostale slavenske, ali i druge jezike koje je Megiser obradio čak pod 445 naziva (Putanec 1992). Takvi leksikografski prinosi pružaju zanimljive podatke o povijesti leksikografije, o pokušajima klasifikacije jezika i dijalekata (Megiser spominje npr. rapski, zaderski, istarski) i leksičkoj poredbi, u ovom slučaju, slavenskih jezika.

Budući da su stariji hrvatski rječnici nastajali na književnim djelima, a ne na narodnim govorima, većina je slavenskih posuđenica zabilježena upravo u njima pa se njihov put može pratiti preko povijesti hrvatske leksikografije. Prvi pravi leksikografski susret hrvatskoga i nekoga slavenskoga jezika dogodio se u djelu Čeha Petra Lodereckera *Dictionarium septem diversarum linguarum* (1605). To je zapravo češkim i poljskim jezikom dopunjeno izdanje hrvatskoga petojezičnoga rječnika Fausta Vrančića (*Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum*, 1595), prvoga hrvatskoga rječnika u današnjem smislu te riječi.

Nakon Vrančića sve do 19. st. izlaze mnogi hrvatski dvojezični i višejezični rječnici u kojima je najčešće jedan od jezika latinski, ali i talijanski te njemački. Ni u jednom nema samostalno neki slavenski jezik. No, budući da hrvatsku povijesnu leksikografiju obilježavaju

² Literaturu vidi u Sesar 1996.

³ Premda u naslovu rada stoji *hrvatskosrpski*, sam Jonke kaže da će biti uglavnom riječi o češko-hrvatskim odnosima jer je narodni jezik postao književni u Hrvata u 15. st., a u Srba tek u 19. st. i jer je u 19. st. utjecaj češkoga jezika na jezik srpske književnosti bio neznatan.

izraziti jezični purizam i sinonimija (Tafra 1997–1998), u njima ima slavenskih posuđenica kojima su se popunjavale leksičke praznine ili su upotrijebljene sinonimno jednako kao što su se u tim rječnicima našle kao sinonimi jedna do druge riječi iz sva tri hrvatska narječja, npr. *ča, kaj, što, čto; tovar; oslac, magarac; sirée, ocat, kvasina*. Zbog srodnosti slavenske su se riječi lako preuzimale i prilagođavale hrvatskomu. Zato uopće ne čudi što se neke slavenske posuđenice nalaze samo u rječnicima jer su ih leksikografi prepisivali jedni od drugih. Jakov Mikalja, autor prvoga hrvatskoga rječnika u kojem je hrvatski jezik polazni (*Blago jezika slovinskoga*, 1651), vjerojatno se pri sastavljanju svoga rječnika služio nekim češkim rječnikom jer se u njega nalaze riječi poput *midlo* ‘sapun’ (od češ. *mýdlo*) i *levhart* ‘pantera’ (od češ. *levhart*). Od njega su kasniji leksikografi preuzimali takve posuđenice pa se tako fonološki neadaptirani bohemizam *midlo* (u hrvatskome bi bilo *milo*) nalazi u rječnicima štokavskome *Dizionario italiano, latino, ilirico* (1728) Ardelija Della Belle, kajkavskome *Gazophilacium seu latino-illyricorum onomatum aerarium* (1740) Ivana Belostenca, ali još i u rječnicima 19. st.

Odnos hrvatskih leksikografa prema slavenskim posuđenicama vrlo je dobro odredio Antun Matija Reljković u svom jezičnom priručniku *Nova slavonska i nimacska gramatika*, (Zagreb 1767), u kojem se osim gramatike nalazi i tematski koncipiran hrvatsko-njemački rječnik. Budući da je Reljković više po opredjeljenju nego po provedbi jezični purist i da nastoji izbaciti turcizme koji su ostali nakon 150-godišnje turske vladavine u njegovoj Slavoniji, on utvrđuje metodu po kojoj će znati je li neka riječ u njegovu rječniku “prava slavonska”. On se koristio slavenskim rječnicima i zaključio je da je riječ slavenska ako se nalazi u većini slavenskih rječnika. Ta je etimološka metoda samo djelomice točna jer sveslavenske riječi mogu biti i strane, a ne samo praslavenske riječi (Putanec 1991: 172).

Hrvatski su leksikografi u svom purističkom nastojanju u izgrađivanju hrvatskoga leksika bili skloni kalkiranju i tvorbi, ali i posuđivanju riječi iz cjelokupnoga leksičkoga fonda hrvatskoga jezika (odatle u kajkavskim rječnicima štokavske i čakavske, a u štokavskim rječnicima čakavske i kajkavske riječi), pa onda iz slavenskih jezika i na kraju tek iz grčko-latinskoga kulturnoga nasljeđa. Slavenske su riječi u cijeloj prošlosti imale prednost pred drugim posuđenicama, pogotovo u onih autora koji su na pojedine slavenske jezike gledali kao na dijalekte jednoga jezika. Stoga ne čudi što se u kajkavskim rječnicima u 18. st. nalaze riječi iz drugih slavenskih jezika, ali ovaj put u funkciji popunjavanja leksičkih praznina. Rukopisni latinsko-hrvatsko-njemački *Dictionar* Adama Patačića, leksikografsko djelo koje je zbog svoje konceptualne strukture zapravo tezaurus, sadrži mnoge bohemizme, pogotovo fitonime, npr. *serdečnik, hrustika, klaštarska hvojka, merunka* itd. (Jonke 1965: 155).

Kraju 18. st. pripada poredbeni rječnik koji je dala izraditi ruska carica Katarina II. (*Vocabularium Catarine*) u kojem se uz riječi iz mnogih jezika nalaze i hrvatske.

Velik broj ruskih riječi, pa i neadaptiranih, te nešto manje čeških i poljskih riječi nalazi se u šestotomnom trojezičnom rječniku (*Lexicon latino-italico-illyricum*, 1801, *Rjecosloxe ilirisko-italiansko-latinsko*, 1806, *Vocabolario italiano-illirico-latino*, 1810) Joakima Stullija jer se on služio slavenskim rječnicima pri radu na svojem rječniku. Uz ruske riječi stavljao je kraticu “lex. r.” označujući time da je riječi preuzimao izravno iz ruskih rječnika. Stullijev rječnik namijenjen je južnim Slavenima koji se služe latinicom, ali i ostalima, Česima, Poljacima i Rusima, “a da bi sve zbližio, obilno navodi glagoljski misal i brevijar” (Brlek 1987: 102).

Najveći prodor slavenskih riječi, osobito bohemizama, dogodio se u 19. st. u vrijeme hrvatskoga narodnoga preporoda jer je to vrijeme vrlo proširene ideje sveslavenske uzajamnosti i proširenoga shvaćanja da postoji jedan slavenski jezik s četiri narječja (usp. učenje Jana Kollára). U Hrvatskoj su naglo narasle potrebe za novim leksičkim jedinicama zbog razvoja novih znanosti i uvođenja hrvatskoga jezika u javnu komunikaciju (do 1847. latinski je jezik bio službeni jezik u Hrvatskom saboru) te preuzimanja onih funkcija koje su dotad imali latinski, njemački i talijanski jezik u pojedinim dijelovima Hrvatske. Trebalo je u kratko vrijeme stvoriti veliku masu novih riječi. U tom se procesu krenulo od domaćih, a potom od slavenskih izvora. U narodnom su preporodu bile vrlo žive kulturne veze s Česima, Slovacima i Slovencima, pa je najviše riječi prodrlo upravo iz tih jezika. Nije zanemariv udio ni rusizama, ali je za njih ponekad teže utvrditi jesu li dolazili preko jezika posrednika ili izravno. Da je taj prodor slavenskih riječi u hrvatski književni jezik u 19. st. bio velik, dokazuje što se na kraju toga stoljeća pojavila velika rasprava *Ruske i češke riječi u hrvatskom jeziku* (1892) Tome Maretića. Maretić je za svaku riječ tražio potvrde u rječnicima kojima je dokazivao njihovu usvojenost. Kao jezični savjetodavac Maretić nikako ne preporučuje češke i ruske riječi ako u hrvatskom jeziku već postoje dobre hrvatske riječi, npr. nepotrebni su rusizmi *dozvoliti, izlišan, izviniti, ogroman, opširan, pobornik, pokrovitelj, posjetiti* kad već imamo *dopustiti, zališan, oprostiti, golem, prostran, zatočnik, zaštitnik, pohoditi*, a nepotrebni su i bohemizmi *dostatan, opetovati, pronevjeriti, veleban* uz domaće *dovoljan, ponavljati, potkrasti, veličanstven* (Maretić 1892: 70). Unatoč preporukama toga jezikoslovca dio je tih rusizama i bohemizama ostao do danas zahvaljujući upravo rječnicima 19. st.

Slavenskih posuđenica ima nešto u malom rječniku naslovljenom kao *Sbirka nekih rječih, koje su ili u gornjoj ili u donjoj Iliriji pomanje poznane* i priloženom na kraju godišta kulturnoga časopisa *Danicza* 1835. U njem se nalaze normativne odrednice, npr.: *sojuz* bolje svez. U 15 godina izlaženja *Danice* u njoj se prvi put javljaju brojne slavenske posuđenice adaptirane prema normama hrvatskoga književnoga jezika. Te su riječi iz *Danice* preuzete u rječnike te su ostale do danas, npr. *dopis, dokaz, časopis, listovnica, pozoran* itd. Budući da je riječ o vrlo kratkom vremenu, teško je utvrditi iz kojega je izvora i kada je točno koja riječ došla. Mogla je doći izravno iz jezika davatelja ili posredno preko slovenskoga, kao što Breznik (1931) tvrdi da su Mažuranić i Užarević⁴ uzeli dosta riječi iz Murkova rječnika⁵ koje su u slovenski došle iz češkoga i ruskoga. U Mažuranić-Užarevićevu rječniku nalazi se značajan broj slavenskih posuđenica (Dukat 1937), neke prvi put potvrđene, a neke preuzete iz rječnika i drugih tekstova toga doba, npr.: *bitan, bitnost, časopis⁶, dosljedan, lučba, narječje, obzor, podneblje, pokus, stupanj, ustav, zavod* itd. U tom je rječniku mnoštvo riječi koje su tvorene po uzoru na njemački vjerojatno preko češkoga posredništva, npr. sve riječi na *-mjer* (usp. o tome Rammelmeyer 1975): *dahomjer, glasomjer, gustomjer, svjetlomjer, toplomjer, vodomjer* ... nastale su prema češkomu modelu tvorbe

⁴ Ivan Mažuranić–Jakov Užarević: *Deutsch-illirisches Wörterbuch* (Zagreb 1942).

⁵ Matija Murko: *Slovensko-nemški in nemško-slovenski besednik* (Graz 1833).

⁶ Proučavanje posuđenica otkriva zanimljive putove pojedinih riječi. Riječ *časopis* u preporodu je posuđena u hrvatski iz češkoga, u češkome je nastala od njem. *Zeitschrift*, a u njemačkome je kalkirana prema grč. *chronographico* (Turk 1998: 186).

složenica na *-měr* (tip *vodoměr⁷*), odnosno njemačkome na *-messer* (tip *Wassermesser*). Također je u njem dosta rusizama koji su mogli doći izravno ili preko jezika posrednika: npr. *basna, čaj, činovnik, dozvoliti, izvješće, izvoliti, nacrt, oblast, obrazovati, obzor, pokus, prisutnost, poslovice, predmet, revnost, rukovodstvo, suglasje, svojstvo, točka, uspjeh, važan, ukus, uvažavati, zanimati ...* Dok su leksikografi prije znali posuditi koju slavensku riječ i bez adaptacije, Mažuranić i Užarević ih adaptiraju (Dukat 1937).

Austro-Ugarska je Monarhija bila višejezična država, što carska vlast nije nikako zanemarivala. Svjedoči to rječnik *Juridisch-politische Terminologie für die slavischen Sprachen Oesterreichs (Deutsch-kroatische, serbische und slovenische Separat-Ausgabe)*, koji je izišao u Beču 1853. Uz njemački se kao polazni jezik nalaze još tri slavenska jezika, slovenski, hrvatski i srpski. Dva primjera iz toga djela dovoljno govore sama za sebe:

njem. Monarch, *hrv.* jednovladac, *srp.* monarh, *slov.* monarh

njem. Magistrat, *hrv.* poglavarstvo, *srp.* magistrat, *slov.* magistrat.

Ulazak slavenskih posuđenica u 19. st. razlikuje se od prethodnoga doba. Prije su pojedini autori sami odlučivali koje će posuđenice stavljati u svoje rječnike. Obično se one nisu ni prihvaćale i ostajale su obilježje piščeva jezika. U 19. st. slavenske su se posuđenice, kao i druge, vrlo često pojavile najprije u publicistici i u književnim djelima, a potom su ih bilježili rječnici. Takve su imale veću šansu da uđu u upotrebu nego one koje je leksikograf unio po svom izboru. Ilirci su znali slavenske jezike, čitali su, prevodili su dosta, surađivali su, a i slavistika je sa svojom jezičnom klasifikacijom išla na ruku jezičnomu posuđivanju.

Kad se govori o hrvatskoj leksikografiji 19. stoljeća, nezaobilazno je ime Bogoslava Šuleka, Slovaka, najvećega hrvatskoga leksikografa, poliglota, jezikoslovca široke naobrazbe, koji je znalački adaptirao mnoge slavenske riječi, ali je preuzimao i one koje su se tih godina upotrebljavale i koje su već bile usvojene. Bezbroj je slavenskih posuđenica, osobito bohemizama, koje su zabilježene u 19. st., a koje su i danas sastavni dio leksičkoga fonda hrvatskoga jezika. Usvojene su one koje su se fonološki i tvorbeno uklapale u hrvatski književni jezik ili koje su se adaptirale prema njegovim zakonima. Jonke (1965: 157) smatra da je u leksikografskim priručnicima, odnosno u književnom jeziku 19. st. primljeno oko 500 bohemizama i da je od njih u hrvatskom jeziku ostalo stotinjak, npr. *časopis, dosljedan, dostaviti, krajolik, naklada, naslov, nježan, obrazac, obzor, opseg, ploha, pojam, pokus, stanovište, stroj, sustav, tlak, ustav, zavod, zbirka, zemljovid* itd.

Mnogi su se jezikoslovci bavili istraživanjem hrvatskih rječnika 19. st. Za mnoge je slavenske posuđenice utvrđeno i vrijeme i put njihova unosa u hrvatski jezik, ali je ostalo još dosta neriješenih pitanja. Na neka od njih vjerojatno se neće moći ni odgovoriti. Dovoljno je samo uzeti za primjer veliki leksikografski prinos Bogoslava Šuleka. Šulek je (1874: IX) objasnio kako je pisao rječnik: "Sastavljajuć ovaj rječnik nastojao sam što se više može upotrebljavati prave narodne rieči, a gdje sam mislio, da hrvatski narod neima svoje rieči, ili gdje je nisam mogao doznati, pozajmio sam ju od srodnih slavenskih plemenah, kad mi se je učinila, da je prema našem govoru." Dakle, prvi mu je izvor bio hrvatski u svojoj ukupnosti, dijalektnoj i književnoj, a potom slavenski jezici. Iako je Šulek veliki tvorac neologizama, tek je na trećem mjestu usvojenih načela njegova tvorba. Istraživanje porijekla nje-

⁷ Jungmannov rječnik ima isti taj tip složenica: *wétroměr, wodoměr* itd.

govih slavenskih posuđenica u *Němačko-hrvatskom rječniku* (1860) i u *Hrvatsko-njemačko-talijanskom rječniku znanstvenoga nazivlja* (1874–1875) vrlo je složeno. S jedne strane teško je u nekim slučajevima razlučiti što je u Šuleka bohemizam, a što slovakizam, pa i slovenizam, s druge strane Šulek je mnogo kalkirao pa je nekada nemoguće utvrditi porijeklo njegovih kalkova, odnosno je li neku riječ kalkirao prema jeziku uzoru (npr. njemačkomu) ili prema jeziku posredniku (npr. češkomu ili slovenskomu, ali i njemačkomu u kojem je neka riječ kalk), ili je moguće da je neovisno od drugih jezika sam tvorio neke riječi koje na prvi pogled izgledaju kao kalkovi. Naime, “ako u više jezika postoje natuknice koje bi prema formalnim i semantičkim kriterijima mogle biti kalkovi, onda se otvara pitanje jesu li činjenice o kojima je riječ uistinu kalkovi ili se radi o poligenezi, tj. autonomnom i naporednom razvoju sličnih pojava u više srodnih jezika” (Turk 1998: 181). Marija Turk (1998) s pravom smatra da Šulek svoje prevedenice nije stvarao samo prema jednom jeziku nego da je imao na umu više jezika. To se jasno može iščitati iz njegova objašnjenja zašto je dao naziv *kisik*. On je usporedio grčki, francuski, engleski, talijanski, njemački, češki, ruski, slovenski i zaključio da osnovi grčke riječi *oksys* odgovara hrvatski *kis* koji je uostalom i u drugim slavenskim jezicima u osnovi.

U *Rječniku znanstvenoga nazivlja* Šulek je slavenske posuđenice označivao etimološkom odrednicom, ali uz mnoge koje su već bile tih godina prihvaćene nije ju uopće stavljao. Poslije toga rječnika sve je manji utjecaj i češkoga i drugih slavenskih jezika, a pod utjecajem filološke škole hrvatskih vukovaca u hrvatski prodiru internacionalizmi u terminološke sustave, rusizmi preko srpskoga, ali u prvom redu prednost imaju riječi iz novoštokavskih govora koji su osnova književnoga jezika. Konvergentni procesi između hrvatskoga i srpskoga koji krajem 19. st. počinju djelovati, a u 20. st. i jačati, utjecali su pak na usvajanje bohemizama iz hrvatskoga u srpskome, npr. *dojam*, *pojam*, *okolnost*, *smjer*, *uzajamnost* itd.

U vrijeme narodnoga preporoda osim prodora slavenskih posuđenica slavenski su jezici utjecali na naše leksikografe i na druge načine. Naime, Šulek je bio genijalan tvorac riječi jer je po tvorbenim modelima sam stvorio mnoštvo neologizama. Pritom su mu uzori bili ponajprije njemački⁸ i češki jezik, ali i slovenski po svom razvijenom jezičnom purizmu. Velik dio njegovih neologizama nije nikad ušao u upotrebu, ali ih je dio ipak ostao. Tako je iz češkoga preuzeo sufiks *-ik* za tvorbu naziva za kemijske elemente pa je po češkom uzorku sam stvarao. Šulek je bio sklon stvaranju tvorbenih paradigmi te je u pojedinim slučajevima od pojedinoga kalka stvarao dalje cijelu paradigmu prema preuzetom modelu. To otežava utvrđivanje ne samo prema kojem je jeziku, izvorniku ili posredniku, kalkirao nego i koje je riječi kalkirao, a koje je sam tvorio, što se vidi na primjeru složenica sa sufiksoidom *-mjer*.

Šulekov se leksikografski rad osim na njemačku leksikografiju izravno oslanja i na češku leksikografiju. *Německo-český slovník vědeckého názvosloví* (1853) Pavla Josefa Šafaříka bio mu je uzorom u sastavljanju njegova rječnika znanstvenoga nazivlja. No, dok je Šafařík u radu polazio od češkoga jezika, njegova postojećega leksika, neologizama i posuđenica, dotle je Šulek posezao za slavenskim riječima čim nije našao odgovarajuću riječ u hrvatskome. Prema Jonkeovim istraživanjima (1971: 163) na prvom su mjestu bohemizmi, potom rusizmi, slovenizmi, crkvenoslavenizmi i na kraju polonizmi. Svakako da je i Josef Jungmann svojim životnim djelom *Slovník česko-německý*, I–V (1834–39) uvelike utjecao

⁸ Prije 19. st. leksikografima su uzori bili pretežno latinski rječnici.

ne samo na Šuleka nego i na ostale hrvatske leksikografe⁹ 2. pol. 19. st., koji su preuzeli brojne češke riječi ili su po uzoru na nj prevodili i tvorili popunjavajući leksičke praznine za suvremene pojmove.

Šulek je izvrsno poznao terminološke napore u slavenskom svijetu. Znao je da su Rusi u početku pisanja znanstvenih knjiga osjetili preveliku opasnost od preuzimanja strane terminologije i da su i oni počeli kalkirati i tvoriti nazivlje. Zaključio je da ako mogu drugi narodi stvarati svoju terminologiju prema zakonima svoga jezika, to trebaju činiti i Hrvati. Njegovi rječnici sadrže i rusizme koji su preuzeti izravno ili im je većinom češki bio posrednik. Velik je broj zabilježen prije njega, ali su njegovi rječnici pridonijeli da se njihova upotreba učvrsti te da ostanu u hrvatskom jeziku sve do danas: *čaj, činovnik, izvješće, ličnost, nacrt, načelo, obrazovanost, predložiti, prisutan, razočarati, riješiti, savjet, sredstvo, stroj* itd. Zanimljivo je pratiti sudbinu tih riječi. Tako se danas u hrvatskome umjesto *prisutan* sve više govori *nazočan*, dok je *izvješće*¹⁰ bilo istisnuto izvan upotrebe, ali se 90-ih vratilo izbacivši *izvještaj*, koji se tvorbeno bolje uklapa u hrvatski jezik jer se može praviti pridjev *izvještajni*. Šulekov je promašaj bio preuzimanje slavenskih riječi koje se nisu nikako mogle udomačiti iz raznih razloga, npr. rusizam *proljev*¹¹ ‘morski tjesnac’ nije se mogao usvojiti jer bi bio homonim hrvatskoj riječi *proljev*. Nisu usvojeni ni polonizmi, npr. *naglavak, pokost, zaprava*, slovenizmi *raba, splošan, zaganka* i mnoge druge riječi posuđene iz slavenskih jezika. Dio slavenskih posuđenica koji se pripisuju Šuleku bio je već zabilježen u časopisima, u pisaca i rječnicima prije Šuleka. Tek rječnik 19. st. dao bi potpunu sliku unosa slavenskih riječi u hrvatski leksik, njihovo usvajanje ili odbacivanje ako su ostali na razini hapaksa.

Normalno je da su blizina slovenskoga jezika i život u istoj državi pogodovali obogaćivanju hrvatskoga leksika slovenizmima. Anton Breznik (1931) smatra da je Šulek od svih hrvatskih leksikografa najviše unio slovenizama. Breznik je našao oko stotinu leksema koje je po njegovu mišljenju Šulek uzeo iz slovenskih rječnika ili nazivlje iz zajedničkoga djela *Juridisch-politische Terminologie für die slavischen Sprachen Oesterreichs*. Šulek je zaista za vrijeme rada na svom rječniku surađivao sa Slovincem Matejom Cigaleom, koji je izdao svoj *Deutsch-slovenisches Wörterbuch* 1860, iste godine kad i Šulek svoj i približno istoga opsega kao i Šulekov. Slovenizama ima dosta i u Šulekovu *Jugoslavenskom imeniku bilja* (1879) koji se i zove jugoslavenski zato što je njegov autor težio “popunjavanju i izjednačavanju jezika hrvatsko-slovenskog” (uvod: IX). Uz hrvatske i latinske nazive navedeni su vrlo često ruski, češki i poljski ekvivalenti. U popisu izvora nalazi se Lindeov poljski rječnik, Jungmannov češko-njemački, od mnogih slovenskih izvora ima čak i rukopisne anonimne rječnike te rukopisne zbirke fitonima. U 112 izvora koji se nalaze u njegovu popisu ima nekoliko i srpskih izvora osim Karadžićeva rječnika. Uz naziv biljke Šulek je stavljao podatak odakle je došao do njega jer je u *Imeniku bilja* uzimao samo potvrđene, ponajprije narodne nazive i nije ni jedan sam tvorio.

Šulek je najzaslužniji hrvatski leksikograf 19. st., a djelujući kao Slovak u hrvatskoj sredini, povezo je ne samo te dvije kulture nego preko svojih rječnika i slavenske jezike i kulture. Unatoč ideologiji sveslavenske uzajamnosti i unatoč preuzimanju brojnih slavenskih posuđe-

⁹ Breznik je (1931) dokazao da su se Mažuranić i Užarević služili Jungmannovim rječnikom.

¹⁰ Potvrđeno u Mažuranić–Užarevićevu rječniku.

¹¹ Šulek je rusku riječ *пролив* adaptirao u hrvatski kao što je inače činio.

nica u vrijeme narodnoga preporoda u 19. st. hrvatski se leksik razvio dovoljno da može zadovoljiti sve potrebe toga vremena i “odstranjena je i bojazan da će možda hrvatski jezik postati neka mješavina slavenskih, germanskih i romanskih elemenata” (Hadrovics 1992–1993: 162).

Još je jedan stranac iz slavenskoga svijeta u 19. st. zadužio hrvatsku leksikografiju. Slovenac Josip Drobnič djelovao je u Zagrebu u krugu hrvatskih preporoditelja. Objavio je *Ilirsko-němačko-talianski mali rěčnik* (1849) u kojem etimološkom odrednicom *slov.* (slovenski) obilježava uglavnom kajkavski leksik.

Usput možemo spomenuti da je u hrvatskom narodnom preporodu u hrvatskom jeziku riješen problem grafije koja je osim domaćih uzora slijedila češku grafiju, a potom su je usvojili i Slovenci, ali i Srbi koji se služe latinicom.

Poseban leksikografski odnos hrvatskoga i slavenskih jezika može se pratiti u velikom *Rječniku hrvatskoga i srpskoga jezika* Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, I–XXIII (1880–1976) u kojem se tumače etimološke paralele za slavenske riječi. U njem se mogu naći brojni podaci ne samo o zajedničkim slavenskim riječima nego i o posuđenicama iz slavenskih jezika u hrvatskome, te o vremenu njihova pojavljanja i potvrđama u kojih se autora nalaze. Ovdje izneseni podatak o Mikaljinu bohemizmu *midlo* preuzet je iz toga rječnika. Budući da su rječnički članci bogato ilustrirani tekstnim primjerima upotrebe, on je ujedno diferencijalni rječnik hrvatskoga i srpskoga jezika. Premda je rječnik zamišljen kao rječnik jedinstvenoga jezika, upravo primjeri pokazuju koje su riječi zajedničke, koje su samo hrvatske, a koje samo srpske. Čitajući te potvrde, moguće je pratiti i njihovu povijest i njihovu teritorijalnu distribuciju. Tako je to leksikografsko djelo svojevrsni slavenski etimološki rječnik, ali i, uvjetno rečeno, dvojezični povijesni hrvatsko-srpski, ako bi se leksički podaci iz njega iskoristili za tu svrhu. Takva tvrdnja zvuči paradoksalno s obzirom na to da po leksikografskoj tipologiji pripada jednojezičnim rječnicima i da je on upravo za mnoge krunski svjedok o jednom jeziku Hrvata i Srba. Pažljivi čitač i znalac izvora koji su poslužili za taj rječnik vidjet će da ima dosta riječi koje su potvrđene samo u hrvatskim izvorima ili samo u srpskima, ili pak da su semantički polarizirane, tj. ista riječ ima jedno značenje u hrvatskome, a drugo u srpskome. Po isključivosti ili pretežitosti potvrda bilo hrvatskih bilo srpskih može se pratiti povijesni divergentni razvoj leksika pa je jasno da dio leksika u tom rječniku pripada samo hrvatskomu jeziku, a dio samo srpskomu. Za ilustraciju može poslužiti nekoliko riječi iz zadnje, 23. knjige toga velikoga rječnika. Hrvatske su riječi: *znalica*, *znakoslovlje*, *znamenoslavlje*, *zrcalo*, *zrcaliti se*, *žganci/žganjci*, *žmul*, *žmulj*, a srpske su *znanat*, *zvaničnik*, *zvaničnost*, *žaoka* itd.

Slavenski jezici u dvojezičnim i višejezičnim hrvatskim rječnicima

U starijem razdoblju hrvatske leksikografije zbog povijesnih je prilika u kojima se nalazila Hrvatska u rječnicima najčešće dolazio latinski, talijanski i njemački jezik. Tek će u 20. st. izići nešto više rječnika u kojima se javlja i koji slavenski jezik, a hrvatski će doći ili pod svojim nazivom ili pod dvojnim (srpskohrvatski, hrvatski ili srpski, srpsko-hrvatski). Bez obzira na naziv na naslovnici u tim se rječnicima, ovisno o autorima i mjestu izdanja, nalazi uz zajednički hrvatski i srpski leksik i obilježeni leksik u odnosu na onaj drugi jezik. Danas se još uvijek osjeća velika potreba za rječnicima u kojima je hrvatski jezik u suodnosu s nekim od slavenskih jezika.

Istočnoslavenski jezici ušli su u hrvatsku leksikografiju kasno (Fink 2000). Izuzetak je rukopisni *Dizionario italiano-slavo-moscovitico* (1751) Dubrovčanina Ivana Marije Matijaševića te *Краткий хорватско-русский словарь* (1894) A. Suvorova. Posljednjih pedesetak godina izišlo je nekoliko manjih hrvatsko-ruskih i rusko-hrvatskih rječnika i dva velika, rusko-hrvatski s gramatikom Radoslava F. Poljanca i Serafime M. Madatova-Poljanec te dvotomni hrvatsko-ruski Matije Dautovića. Antica Menac i Alla P. Koval' objavile su *Ukrajinsko-hrvatski ili srpski i hrvatsko ili srpsko-ukrajinski rječnik* (1979).

Posebno je plodna frazeološka djelatnost zahvaljući projektu *Hrvatska frazeologija* koji već niz godina s uspjehom vodi u HAZU akademkinja Antica Menac. U njezinoj je redakciji 1979. godine objavljen veliki dvosveščani *Rusko-hrvatski ili srpski frazeološki rječnik*, a u seriji Mali frazeološki rječnici objavila je zajedno s Raisom I. Trostinskom *Hrvatsko-rusko-ukrajinski frazeološki rječnik* (1985, 1993), s Dubravkom Sesar i Renatom Kuchar *Hrvatsko-češko-slovački frazeološki rječnik* (1986, 1998), s Nedom Pintarić *Hrvatskosrpsko-poljski frazeološki rječnik* (1986) te s Jurijem Rojsom *Hrvatsko-slovenski frazeološki rječnik* (1992). Sličnosti i razlike u adaptaciji anglizama u ruskome i hrvatskome dobro se vide u knjizi *Engleski element u ruskome i hrvatskom jeziku* (2005) Rudolfa Filipovića i Antice Menac.

Leksikografski zavod objavljuje *Osmojezični enciklopedijski rječnik* (do 2008. godine izišlo 7 tomova) u kojem su uz engleski, njemački, francuski, talijanski, španjolski, latinski uvrštena i dva slavenska jezika, hrvatski i ruski. Osim toga općega rječnika hrvatska leksikografija obiluje višejezičnim terminološkim rječnicima u kojima se često među jezicima javlja i ruski, npr. *Ilustrirani tehnički rječnik: hrvatsko-njemačko-englesko-francusko-talijansko-španjolsko-ruski* (1952), Rikard Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva: hrvatskosrpski, latinski, ruski, njemački, engleski, francuski, talijanski, španjolski, I–II* (1969), *Hrvatsko-srpsko-slovensko-makedonsko-englesko-francusko-njemačko-rusko-talijanski rječnik arhivske terminologije Jugoslavije* (1972), *Klimatizacija i rashladna tehnika: engleski, njemački, francuski, ruski, hrvatski* (1984), Milana Balde i sur., *Automitazacija: engleski, njemački, francuski, ruski, hrvatski* (1984), *Medicinska tehnika: engleski, njemački, francuski, ruski, hrvatski* (1986). Slični su višejezični rječnici objavljeni i u drugim slavenskim zemljama, npr. Alois Jedlička: *Slovník slovanské lingvistické terminologie* (Prag 1977, 1979), u kojem su češki, slovački, poljski, gornjolужиčki i donjolужиčki, ruski, ukrajinski, bjeloruski, bugarski, makedonski, srpskohrvatski i slovenski. Do prije dvadesetak godina studenti, razni stručnjaci i znanstvenici u Hrvatskoj služili su se, među ostalim, i ruskom literaturom pa je razumljivo zašto se u tim rječnicima nalazio ruski jezik. U današnje vrijeme prevlasti engleskoga jezika izdavačke kuće nemaju više interesa za takve rječnike pa na taj način hrvatska leksikografija gubi jedno od svojih važnih povijesnih obilježja: višejezičnost.

Od zapadnoslavenskih jezika prvi je češki dobio svoj rječnik: Stjepan Radić: *Rječnik češkoga jezika za Hrvate*, te Jaroslav Merhaut: *Veliki češko-hrvatski rječnik* (1941). Dugo se čekalo na novi rječnik. Dušanka Profeta i Alen Novosad objavili su 1999. *Češko-hrvatski rječnik*, a Dubravka Sesar 2002. *Češko-hrvatski i hrvatsko-češki rječnik*. Slično je bilo i sa slovačkim rječnikom. *Slovačko-hrvatski rječnik* Josipa Andrića izišao je 1943. godine, a tek 2000. izišao je *Hrvatsko-slovački rječnik* Ferdinanda Takača te *Slovačko-hrvatski i*

hrvatsko-slovački priručni rječnik Marije Kursar i Dubravke Sesar 2005. Velika praznina postojala je i kad je riječ o poljskom jeziku. Nakon *Hrvatsko-poljskoga rječnika* Julija Benešića iz 1949. tek je 2002. izišao *Poljsko-hrvatski rječnik* Milana Mogaša i Nede Pintarić.

Suvremenoga hrvatsko-slovenskoga ili slovensko-hrvatskoga rječnika nemamo. Davno su izišli *Rječnik hrvatsko-slovenski* (Zagreb 1887¹, 1925⁴) Augusta Musića i *Slovensko-hrvatski slovar* (Ljubljana 1907) Roberta Koprinskoga. O bugarskom i makedonskom rječničkom “partnerstvu” s hrvatskim još se i ne pomišlja. Premda su u 2. polovici 19. st. postojale veoma tijesne hrvatsko-bugarske kulturne veze i premda se u Zagrebu do balkanskih ratova školovalo oko 500 bugarskih đaka, nažalost u to vrijeme nije objavljen ni jedan hrvatsko-bugarski rječnik.

Nedostaju i rječnici koji bi imali didaktičku ulogu u učenju srodnih jezika, kao što je rječnik *Pulapki leksykalne: Słownik aproksymatów polsko-chorwackich* Emila Tokarza (Katowice 1998). *Razlikovni rječnik srpskog i hrvatskog jezika* (Zagreb 1991) Vladimira Brodnjaka zbog metodoloških propusta nije pridonio razumijevanju leksičkoga odnosa hrvatskoga i srpskoga jezika. Nekako po strani ostali su manji terminološki dvojezični rječnici nacionalnih manjina. Tako je za potrebe školovanja češke manjine izišlo nekoliko terminoloških rječnika. S naglim razvojem svih znanosti razvija se i nazivlje pa je potrebno ažurirati leksikografske opće i terminološke priručnike.

Svojevrсни veliki leksikografski susret slavenskih jezika dogodio se u *Etimologijskom rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika* (I–IV, Zagreb 1971–1974) Petra Skoka.

Dostupnost bibliografskih podataka o rječnicima danas je prilično velika jer su dostupni na internetu i jer postoje objavljene leksikografske bibliografije. Za hrvatsku je leksikografiju najpotpuniju bibliografiju izradio Putanec (1992). Dosta opsežne izradili su i Franolčić (1985) te Šipka (2000). Sve te bibliografije vrlo brzo zastarijevaju jer se novi rječnici svakodnevno objavljuju. Ovdje smo samo uzgred spomenuli nekoliko stranih slavenskih rječnika u kojima se nalazi hrvatski jezik. Iako je to posebna tema, valja ipak reći da takvih rječnika nema puno, ali se njihovo izdavanje može pratiti kroz cijelu povijest, i u starini, npr. Anton Mayer: *Slovniček češko-chorvátský* (Prag 1912), i danas, npr. od 90-ih u Češkoj je izišlo čak pet što hrvatsko-čeških što češko-hrvatskih rječnika, a u Moskvi su izišla već tri izdanja *Хорватско-русского словаря* Artura R. Bagdasarova (Moskva 1999¹, 2001², 2003³), što otvara nove stranice leksikografskih odnosa hrvatskoga i drugih slavenskih jezika.

Današnje stanje

S 19. se stoljećem završava jedno doba u kojem su hrvatski leksikografi nadahnuće nalazili u srodnim slavenskim jezicima. U 20. će stoljeću, počevši od moderne, sve više prodirati internacionalizmi, a posljednjih desetljeća na prvom su mjestu anglizmi. Nekako s prestankom popunjavanja leksičkih praznina sa slavenskim posuđenicama počinju izlaziti dvojezični rječnici u kojima je slavenski jezik polazni ili ciljani jezik. Razlog je tomu što se slavenski jezici studiraju na hrvatskim sveučilištima i što se uče pa su gramatike i rječnici glavni priručnici za učenje. Osim toga potrebe poslovnoga svijeta, potrebe brojnih turista nalažu da se rade rječnici. Ponovno se objavljuju za turiste jezični priručnici, tzv. razgovorniki. U Hrvatskoj je sve više turista iz slavenskih zemalja pa se za njih i u Hrvatskoj i u

njihovim zemljama objavljuju takvi priručnici. Na taj se način koliko-toliko ti jezici odupiru potpunoj prevlasti engleskoga.

Danas se više u javnim medijima, a manje u rječnicima nađe pokoja slavenska posuđenica koja je ključna riječ (poput ključnih riječi u znanstvenom radu) za neko vrijeme jer ga obilježava i jer nosi poruku o njem, koja se stalno vrti pa je, poput pjesama, na prvim mjestima top-lista. Ona se mijenja s vremenom. Uzroci su tomu izvanjezične naravi. Tako je ruska riječ *glasnost* bila svakako na čelu ključnih riječi 1989–1990. (*Ruskij jazyk* 1997: 75) ne samo u sovjetskim granicama nego i u političkim diskursima širom svijeta. Odlaskom Gorbačova otišla je i ona u prošlost. Hrvatske su novine u to vrijeme bile pune *glasnosti*, a sad se rijetko tko i sjeti te riječi. U pojačanom jezičnom purizmu 90-ih godina nešto je više ušlo slovenskih riječi ili je tvoreno prema slovenskim uzorima, npr. *uspješnica* ‘hit’, slov. *uspešnica*; *dlanovnik*, slov. *dlančnik* (engl. *palmtop*). Premda bi se u zadnjem slučaju moglo govoriti o paralelnom kalkiranju, sigurno je da je postojanje slovenskoga kalka prije hrvatskoga poslužilo kao dobar putokaz u pronalaženju hrvatskoga naziva. Kad su se počeli prevoditi pravni dokumenti Europske zajednice, hrvatski su prevoditelji htjeli ostaviti jedan od osnovnih naziva – *acquis communautaire*, s obrazloženjem da je taj francuski naziv preuzet u jezik prava većine članica Europske unije, pri čem je engleski jezik bio dovoljan oslonac da se ništa ne mijenja. Upravo je *pravni red* u slovenskom jeziku bio jak argument jezikoslovcima koji su radili zajedno s pravnicima da je naziv moguće stvoriti i u vlastitom jeziku. Tako je u hrvatskome nastao naziv *pravna stečevina* Europske zajednice.

U ujedinjenoj će Europi slavenski jezici biti još bliži pa će leksikografija morati pratiti te nove komunikacijske potrebe, ali i tehničke mogućnosti koje olakšavaju skupljanje i obradu leksičke građe te veću dostupnost rječnika u elektroničkom obliku. Dakle, ima nade za razvoj čvršćih hrvatsko-slavenskih leksikografskih dodira, a time i za razumijevanje i zbližavanje različitih kultura.